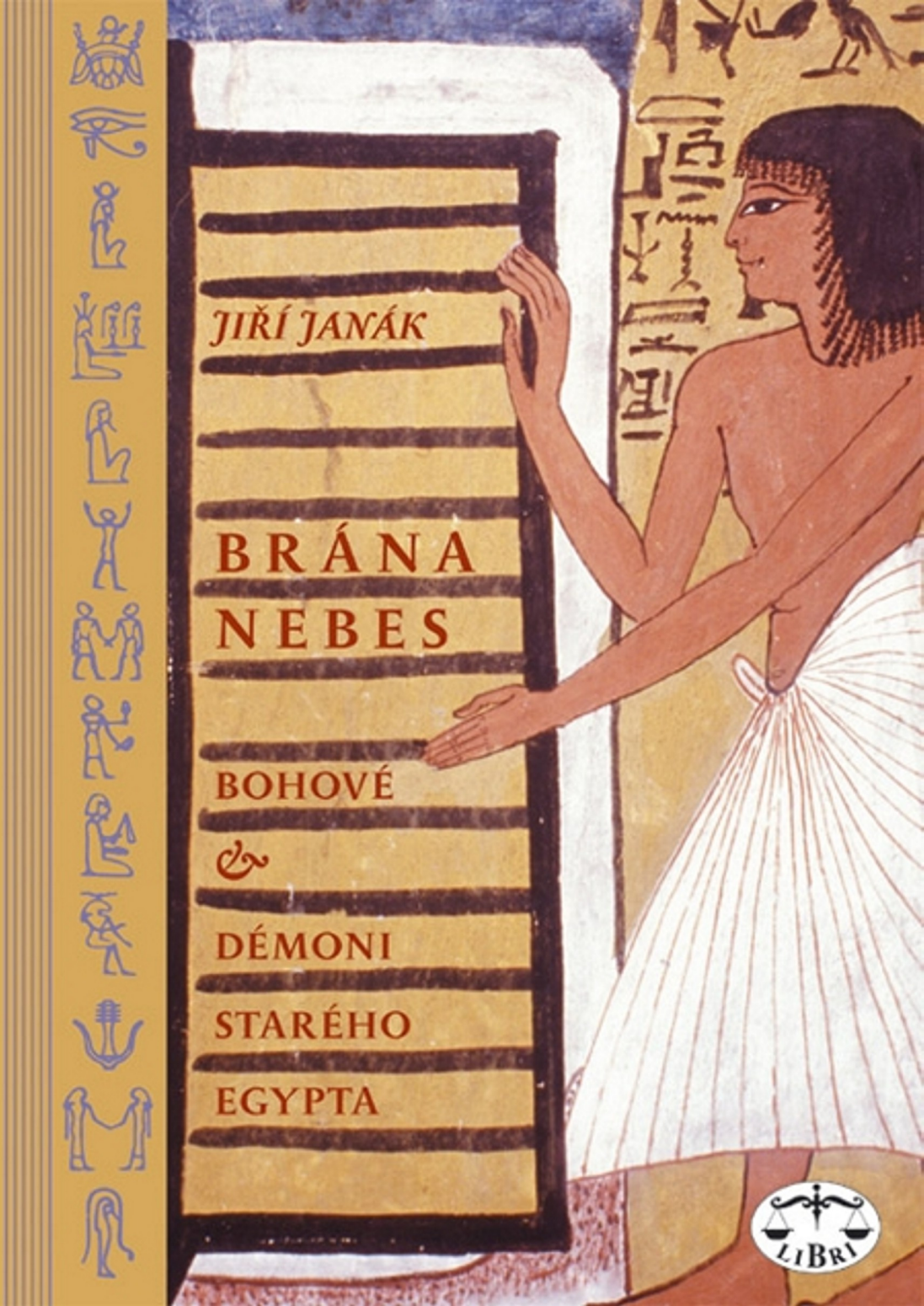

JIRÍ JANÁK

BRÁNA
NEBES

BOHOVÉ

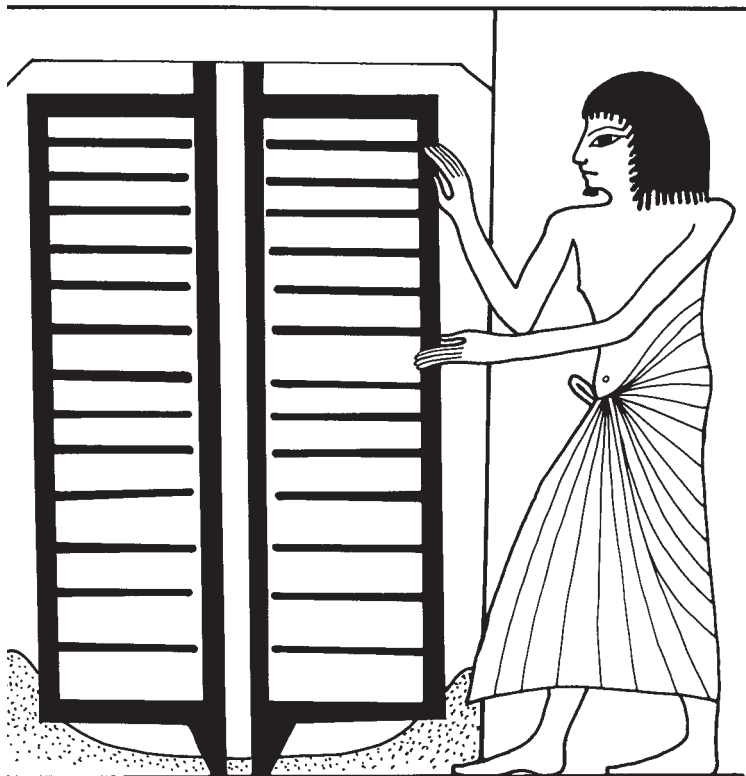
DÉMONI

STARÉHO

EGYPTA

BRÁNA NEBES

BOHOVÉ A DÉMONI
STARÉHO EGYPTA

Jiří Janák

Nakladatelství Libri
Praha 2005

Tato kniha byla vytvořena také díky zázemí, které mi poskytl doktorský grant GA ČR *Staroegyptské náboženství ve světle nových poznatků* (401/03/D074) a výzkumný záměr Českého egyptologického ústavu UK s názvem *Výzkum civilizace starého Egypta* (MSM0021620826).

Za podporu děkuji především rodině, obzvláště své ženě Jitce a dceři Anežce.

© Jiří Janák, 2005

Illustrations © Jolana Malátková, 2005

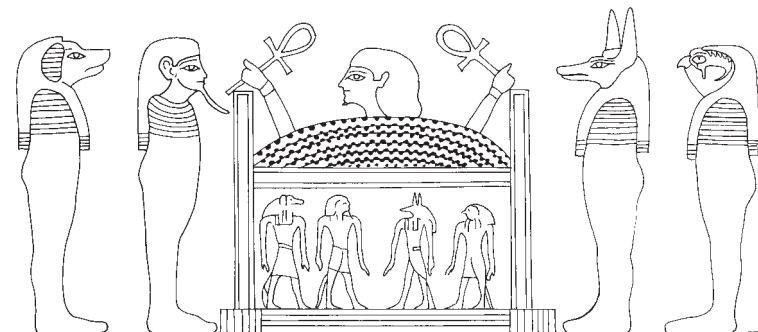
© Libri, 2005

ISBN 80-7277-235-X

Obsah

Předmluva	7
Staroegyptské pojetí božství	9
Termín <i>necer</i>	9
Charakteristika božstev	10
Dimenze božského bytí	12
Původ a zánik bohů	13
Společenství bohů	14
Seznam zkratk	16
Slovník egyptských bohů	17
Přiblížení některých primárních pramenů	195
Stručný přehled dějinných období	214
Slovníček pojmů	215

Dvojité zobrazení
čtyř synů Horových

Předmluva

Kniha *Brána nebes – Bohové a démoni starého Egypta* vznikala několik let. Pokud bychom měli započítat i prvotní nápad a počáteční snahu o zaznamenání a podrobné strukturování egyptských bohů a bohyní, pak by celková doba přípravy byla ještě mnohem delší. Přesto, a možná právě proto byla pro mě práce na knize velkým potěšením a doufám, že alespoň část z této radosti zůstane v publikaci obsažena.

Kniha je rozdělena do dvou hlavních oddílů. První představuje vstup do problematiky a jeho úkolem je stručně seznámit čtenáře se staroegyptským pojetím božství. Proto se kromě obecného pojmu bůh (*necer*) zaměřuje především na základní charakteristiku jmen, podob a funkcí bohů a bohyní, dále na dimenze jejich existence, původ, zánik a jejich utřídění do různých typů společenství. Druhým oddílem, který tvoří samotné jádro publikace, je podrobný, abecedně řazený lexikon božstev. Jeho jednotlivá hesla obsahují několik kategorií informací a jsou podle toho také členěna. Úvodní pasáž předkládá stručnou charakteristiku rysů a funkcí daného boha či bohyně, přičemž jejich jména mohou být uvedena v českém a řeckém překladu. Další část popisuje zasazení božstva do panteonu, jeho tituly, genealogii a rodové vazby, na které přímo navazuje přiblížení základních mytologických příběhů a témat. Závěr hesla je věnován rozboru nejčastějších ikonografických podob božstva a jeho vsazení do kultu. Třetí oddíl knihy seznamuje čtenáře s podobou, historií a vývojem některých primárních pramenů. Především se jedná o texty určené zemřelým, jakými byly např. Texty rakví, Kniha mrtvých nebo Doklady pro dýchání.

Jelikož jsou hesla encyklopedie řazena abecedně, je důležité upozornit, že kvůli jiné podobě či neexistenci některých hlásek v egyptštině muse-la být určitá písmena abecedy opomenuta (např. L, Q, X, Y, Z). Některé výrazy jsou zapsány v kurzivě. Jedná se buď o primární prameny (např. *Texty pyramid*) nebo o původní egyptské výrazy, pro které se nepoužívá překlad (např. *ka* nebo náhrdelník *menit*). Odkazy na další hesla jsou opatřeny značkou ►, a to pouze při prvním výskytu daného jména nebo

pojmu. Podobně jako jména božstev byly o řecké a arabské ekvivalenty doplněny též egyptské názvy měst a lokalit. Přepis jmen a termínů i způsob datace se až na drobné výjimky řídí oborovým standardem udávaným *Ilustrovanou encyklopedií starého Egypta* (M. Verner, L. Bareš, B. Vachala, Praha 1998).

Staroegyptské pojetí božství

Termín *necer*

Pro označení božstva užívali Egypťané výrazu *necer* (femininum *neceret*, plurál *neceru*). Etymologie tohoto důležitého egyptského termínu však přes úsilí řady badatelů zůstává nejistá. Někteří poukazovali na spojitost mezi pojetím božství a (rituální) čistoty, přičemž kladli důraz na podobnost slov bůh (*necer*) a natron (*necerit*). Natron byl totiž v Egyptě používán nejen k vysoušení těla zesnulého při mumifikaci, ale také při rituálním nakuřování a kultické očistě. Tato teorie ale nebyla plně potvrzena a není obecně přijímána. Podobně je tomu též s přesným významem a obsahem pojmu *necer*. Egypťané jím nazývali poměrně široké spektrum bytostí – od nejvyšších božstev až po malé bůžky nebo dokonce demony. Jako *necer* mohl být označen také panovník, případně blažený zesnulý. Podle některých hypotéz tento výraz odkazoval na bytosti s určitým podílem nadpřirozené moci a tajemné existence nebo zahrnoval všechny bytosti, které byly hodny kultické péče. Určité otazníky visí i nad podobou hieroglyfického znaku, jímž byl výraz *necer* zapisován. Na přelomu 19. a 20. století se mezi významnými egyptology uvažovalo o tom, že znázorňuje sekuru. Později se badatelé přiklonili k názoru, že se jedná o tyč ovinutou pruhem látky a zakončenou praporem nebo třásněmi. Dodnes však není zcela jasné, jakou funkci tento předmět (atribut či fetiš?) plnil. Podle současných teorií se z původní podoby „předmětu“ znaku *necer* vyvinuly stožáry s prapory, které byly umísťovány na vstupní pylony chrámů. Erik Hornung navíc uvádí analogii s významnými hroby v Súdánu, k nimž byly vztyčovány podobné praporce, aby oznamovaly posvátnost daného místa. Je tedy možné, že i egyptské „prapory“ byly především znakem božství a sakrálního prostoru. V neviditelné síle větru, která pohybovala látkou, mohl být navíc spatřován projev tajemné přítomnosti božstva. Ale to už v hypotetickém uvažování zacházíme až příliš daleko.

Znak *necer* plnil funkci determinativu jmen božstev, a to téměř po celou dobu egyptských dějin. Dalšími hieroglyfickými znaky, které

Egyptané k tomuto účelu využívali, byly sokol (bohové), kobra (bohyně) nebo schématické zachycení podoby daného božstva. V Ptolemaiovské době mohlo být v některých případech jako determinativu pro slovo bůh užito hieroglyfu hvězdy. Poslední vývojová varianta výrazu *necer*, která v koptštině sloužila k označení křesťanského Boha, zněla *núte*. Řekové tento termín překládali vlastním výrazem *theos*.

Charakteristika božstev

Egyptští bohové byli vnímáni jako nositelé obecného božství, nadpřirozené síly, skryté podstaty či tajemného bytí. V tomto ohledu měli málo individuality a jejich charakteristika se přizpůsobovala funkcím, které plnili. Proto mohla různá božstva vystupovat v odlišných rolích či podobách a být vzájemně spojována a ztotožňována. Egyptský panteon, pokud lze o něčem takovém vůbec hovořit, se tedy skládal spíše z božských rolí nebo typů (bůh slunce, bohyně matka, bůh plodnosti atp.), k nimž byla v jednotlivých kultovních střediscích přiřazena různá božstva, resp. jména. Vedle příslušnosti k některé z rolí byla božstva charakterizována třemi hlavními rysy – jménem, podobou a atributy. To nám dnes umožňuje orientaci ve spleti náboženských textů a množství zobrazení. Několik bohů se mohlo dělit o společné jméno, podobu, tituly nebo atributy. Dvě božstva se však nemohla shodovat ve všech těchto kategoriích.

Jména bohů lze rozdělit do pěti základních skupin podle toho, o čem vypovídají. V mnoha případech odkazovala jména božstev na jejich vlastnosti a základní charakteristiku (např. Sachmet = Mocná, Amon = Skrytý). Jiná jména, případně tituly, vypovídaly o původu bohů nebo jejich místní příslušnosti (Nechbet = Ta z Nechebu, Banebdžedet = *Ba*, Pán Džedetu), další jména pak popisovala úkoly a specializaci (Šed = Zachránce, Re = Slunce). V případech, kdy bohové či bohyně představovali personifikace abstraktních pojmů, smyslů apod., zapisovala se jejich jména příslušným výrazem s determinativem *necer* (např. bohyně Maat = řád *maat*, Ir = Zření). Existují však božská jména (např. Usir), jejichž význam byl zahalen tajemstvím již ve starověku. Proto si je Egyptané obvykle vykládali pomocí slovních hříček. U některých bohů (např. Amona a Usira) se setkáváme s titulem *aša renu* (Ten, který má mnoho jmen), jenž vypovídá o nepostižitelnosti a širokém působení daného boha.

Egyptané přisuzovali svým bohům také tzv. pravá jména, která plně vyjadřovala jejich podstatu. Tato jména však byla neznámá nejen lidem, ale i jiným bohům, protože by mohla být zneužita proti svému nositeli.

zjistila právě jméno slunečního boha Rea a využila je ke zvýšení moci svého syna Hora. V pozdějších dobách se ovšem domnělá tajná a tajemná jména někdy objevují v magických textech ve funkci katalyzátoru kouzla. Může být pro ně užito termínu *ner*, který je opakem slova *ren* (jméno) a navíc má význam „ochrana“. Šlo často o fantaskní a nesrozumitelná slova budící dojem tajemnosti. V některých případech se v těchto říkáních objevují mezinárodní kouzelnické výpůjčky. V egyptských textech nalezneme jména biblická (Adonai, Mojžíš...) nebo výrazy z jižnějších částí Afriky, naopak egyptské termíny máme doloženy například z oblasti Předního východu.

Egyptský způsob zachycení božstev v obraze či písmu lze rozdělit do několika kategorií, od podoby zvířecí (teriomorfní či zoomorfní) až po zobrazení čistě antropomorfní, lidské. Nejčastěji se však setkáváme s kombinacemi obou přístupů. Tato zobrazení však nikdy nebyla zachycením přesné podoby bohů, nýbrž odkazem na charakteristiku a funkce božstva. Jednalo se tedy o jakési ideogramy, které se snažily nějakým způsobem popsat jinak skryté a nepostižitelné božstvo. Jednotlivá zvířata, předměty, rostliny a atributy, které se objevují v podobách bohů a bohyní je tedy nutné číst jako symboly přibližující dané božstvo člověku. Býk například zastupuje sílu, královskou moc a plodnost, sokol nebeské výšiny, slunce, oblohu a sílu, naproti tomu rejsek poukazuje na noc a slepotu.

Egyptané mohli božstvo zachytit v podobě předmětu (např. Usir jako sloup *džed*), rostliny (Nefertem – lotos), nebeského tělesa (sluneční kotouč Aton), zvířete (např. Amon jako beran) nebo člověka (Atum). Často se však setkáváme s propojením těchto přístupů, a tak se v náboženských scénách objevují bohové s hlavou zvířete (Anup v podobě člověka s hlavou šakala) nebo se zvířetem místo hlavy (Cheper jako muž se skarabem namísto hlavy). Tento druhý způsob zobrazování byl využíván pouze v případech, kdy tradičnější spojení lidského těla a zvířecí hlavy bylo obtížné proveditelné, např. u skaraba, štíra či želvy. Stejného postupu se užívalo při spojení lidského těla s předmětem nebo rostlinou (muž s perem či lotosem místo hlavy). Někdy byly zvíře, rostlina nebo předmět umístěny nad hlavu božstva jako jeho atribut, případně hieroglyfická značka jeho jména.

Tento způsob zobrazování božstev měl bohy především přiblížit, popsat a odlišit od jiných. Pouze několik málo božstev bylo vázáno na jedinou ikonografickou podobu. Pro jednoho boha či bohyni se mohlo užívat více podob, jedna a táž podoba však mohla být vlastní více božstvům. Podobně, jako byli Egyptané přesvědčeni o mnohosti jmen bohů, věřili také, že mají bezpočet podob (*cheperu*) a tváří (*aru*) a že daná vyobraz-

ní nepředstavují pravou podobu boha, která zůstává skrytá a tajemná. Vzezření a atributy pouze ukazují na moc božstva, ale nejsou s ním totožné.

Dimenze božského bytí

Staroegyptské náboženské texty musí být nahlíženy současně v několika rovinách, které prostupují celým náboženským systémem. Když dnes zkoumáme jeho pozůstatky, ať už v podobě textů, zobrazení, staveb či předmětů, je třeba nejprve rozpoznat a pochopit všechny obsažené významové roviny. Tři základní roviny či dimenze jsou: kosmická, kultická a mytická. V rámci egyptského (náboženského) myšlení mohla být nějaká aktivita v jednom okamžiku vnímána a popisována jako kosmický jev, rituální úkon či mytický děj. Tak například zrození božstva se v mytické rovině odehrává jako více či méně přirozené zrození, tento děj však může být chápán také jako východ slunce nebo určitá konstelace hvězd. Bývá také doprovázen rituálem, který tuto událost podává na kultické rovině. Každá dimenze se však může ještě dále členit na několik částí, v nichž se odrážejí představy různých lokalit či historických období. Egyptské náboženství je výjimečné tím, že umožňovalo nahlížení těchto různých pojetí a přístupů najednou, a to i v případech, kdy se v našich očích jedná o nepřekonatelné protiklady. V mnoha textech, především v těch, které byly určeny zemřelým pro překonání nástrah smrti, můžeme nalézt ještě jednu samostatnou významovou rovinu. Jedná se o dimenzi „antropologickou“ zahrnující lidský život se všemi jeho zvraty, se zrozením, smrtí i vzkříšením.

Z podobného úhlu je nutné nahlížet i egyptské pojetí božského bytí. Egypťané své bohy a bohyně vnímali, zažívali a chápali skrze první tři uvedené dimenze. V kosmické rovině se božstvo projevovalo v určitém jevu nebo síle některé z kosmických sfér (např. ve slunci, hvězdách, větru, zemi nebo záplavě). Děje zasazované do této dimenze se řídí především neustálým koloběhem času *neheh* a jsou tedy cyklické (např. život, smrt, vzkříšení). Kultická dimenze zastupuje zakoušení přítomnosti boha na zemi. Sem spadají události a rity související s péčí o pozemské tělo boha, jímž byla jeho kultovní socha, a se vztahem mezi člověkem a bohem. Důležitost této významové roviny podtrhuje fakt, že některé její děje přesahují do dimenze kosmické a mají na ni mít vliv (ku příkladu udržování řádu *maat*). Zde se setkáváme jak s časem cyklickým (*neheh*), tak „lineárním“ trváním, egyptsky označovaným *džet*. Nesmíme ale zapomínat na jakýsi staticky chápáný ideální bod času, v němž se kult

odehrává. V mytické dimenzi, jejíž podoba je zachycena v mytologických vyprávěních, žili bohové podle představ lidí. Egypťané do příběhů, jimiž popisovali události světa bohů, vložili zkušenosti z vlastního světa: proto zde božstva jednají, myslí a cítí jako lidé, mají stejné vlastnosti, a dokonce se rodí, stárnou a umírají. Čas zde plyne lineárně a trvá nekonečně dlouho (*džet*). Jedná se o dimenzi, která vysvětluje rovinu kosmickou a ospravedlňuje rovinu kultickou. Žádná ze tří dimenzí božského bytí nebyla nikdy vnímána a nevystupovala samostatně. Všechny tři se prostupují a doplňují.

Původ a zánik bohů

V mytické rovině, která popisuje božstva jako žijící bytosti podobné lidem, se setkáváme s příběhy o zrození, stárnutí a smrti bohů. Tyto zmínky ale musí být současně nahlíženy skrze další dvě dimenze božského bytí, a proto nelze prohlásit, že egyptští bohové byli smrtelní. V otázce původu bohů panuje v egyptském náboženství vzácná shoda. Před počátkem času existovalo pouze pravodstvo Nun, ostatní povstalo až skrze Stvořitele, který se vynořil z Nunových vod. V roli tohoto prvotního boha mohla v různých kultech vystupovat odlišná božstva (např. Atum, Re, Ptah, Amon...). Stvořitel dal život nejen lidem, ale také všem bohům, které zplodil, stvořil nebo z něho povstali přímo (např. z potu nebo z kapky krve). Proto v nich byl nějakým způsobem přítomen a bohové mohli být nazýváni Stvořitelovými (např. Atumovými) *kau*, jmény či potomky.

Pro události životního běhu bohů poskytují mýty poměrně dost dokladů. Bohové a bohyně se rodí, dospívají, mají potomky a stárnou. Smrtelnost bohů, přestože není Egypťanům neznámá, je však přece jen zvláštním a tajemným tématem. Podle některých zmínek počítá bůh Thovt dobu života bohům podobně jako lidem, pouze její délka je nerosrovnatelně větší. Nejznámějším a nejdůležitějším egyptským bohem, který podstoupil smrt, byl Usir. V jeho případě je však tato událost nahlížena jako temná brána vedoucí skrze vzkříšení do nového života. U dalších božstev, o jejichž „smrti“ se nám dochovaly doklady (např. kult jejich hrobu), se jednalo buď o aplikaci cyklického vzniku a zániku (např. Apop každý den umírá přemožen), nebo o božstva „odpočívající“ (Osmero, Atum). Přestože některé egyptské texty hovoří o smrti bohů, nepokládaly takové bohy za mrtvé (*mutu*), nýbrž pouze za odpočívající, neaktivní či nehybné.

Premýšleli Egypťané také o úplném konci světa a bohů? Podle některých zmínek se zdá, že ano, i když se tato představa objevuje pouze ojed-

něle. V *Textech rakví* (TR VII 467) se setkáváme s říkáním, které pojednává o době, kdy se Atum opět ocitne v podobě hada. To znamená, že se svět vrátí do stavu těsně před stvořením světa. Podobné téma rozvíjí také kapitola 175 *Knihy mrtvých*, kde se vedle Atuma objevuje též Usir. Není však přesně jasné, zda byla tato událost vnímána jako absolutní konec kosmu nebo pouze jako jedna z částí velkého a nekonečného koloběhu.

Společenství bohů

Egyptské náboženství se nikdy nevyznačovalo strukturovaným panteonem, v němž by každý bůh měl přidělenou přesně vymezenou pozici a funkci. K systematizaci a utřídění postav božského světa se dnes využívá několik různých postupů. První způsob, jak nahlížet na uskupení bohů, bývá označován za numericko-genealogický systém. Využívali jej již sami Egypťané a spočívá v začleňování bohů a bohyň do rodových či jinak spřízněných uskupení. Základní typy tvoří dvojice (tj. božský pár, např. Šu a Tefnut), trojice (božská rodina a plurál, např. Ptah, Sachmet a Nefertem), čtveřice (Synové Horovi), Sedmero (Sedm Hathor), Osmero (2×4 , Osmero bohů z Chemenu) a Devatero (3×3 , absolutní plurál, Devatero bohů z Iunu). Druhou možností, která je uplatňována spíše egyptology než Egypťany, představuje tzv. místní systém uspořádání. Ten předpokládá, že každé božstvo mělo nějaký svůj „kulturní domov“. Tak byla božstva přiřazena různým krajům, městům a svatyním. Toto pojetí bylo ve starověku částečně užíváno, ale nelze je generalizovat. Některá božstva byla sice se „svým“ městem svázána i skrze jméno (např. Nechbet), avšak kult jiných bohů je již na počátku historie Egypta doložen pro celou zemi. Až v období Nové říše sílí tendence spojit jednoho většího boha s určitou lokalitou. Snad za touto koncepcí stála také snaha o kultické zrovnoprávnění všech krajů a míst. Další metodou, jak rozdělit bohy do určitých skupin, může být rozčlenění sociální. Ani tento způsob nebyl starověkým obyvatelům země na Nilu cizí, neboť některá božstva řadili mezi velká (*veru*), jiná mezi malá (*nedžesu*). Svět bohů navíc odrážel pozemské uspořádání, a tak se zde setkáváme s králem (např. Amonem), případně jinými funkcemi (např. Thovtem jako vezírem či písařem). V Egyptě však bylo vše nahlíženo z různých úhlů, které se navzájem doplňovaly, i když směřovaly proti sobě. Proto i nižší božstvo mohlo nést označení „Nejvyšší z bohů“, „Jediný“ apod. Všechny tři způsoby roztrídění božského světa je možné používat, nicméně všechny fungují pouze částečně. Musíme se snažit dívat se egyptskými očima, tj. současně z více úhlů. Nejlepší možností, jak v dnešní době systematicky

utřídit egyptská božstva, zůstává jejich abecední přehled. Následující lexikon byl proto vytvořen právě tímto způsobem.

* * *

Egyptané byli přesvědčeni o tom, že zobrazení bohů mohla pro dané božstvo plnit funkci těla. V nejvyšší míře se to týkalo kultovních soch, které byly přechovávány a střeženy ve svatyních chrámů a svatostánků. Tyto sochy měly účast na existenci boha a zpřítomňovaly jej na zemi. O toto „pozemské tělo“ boha každodenně pečovali kněží a božstvo do něj podle své vůle sestupovalo. Kultovní sochy se však rovněž podílely na skrytosti a nepřístupnosti boha. Většinu času spočívaly uzavřeny ve svatyních (řec. *naoi*), kde k nim měl přístup pouze nejvyšší kněz, a mimo ně byly vynášeny pouze u příležitosti svátků. Proto byla dvířka *nau*, která oddělovala tento svět od tajemné podoby boha, nazývána branou nebes. A právě tato brána se před Vámi nyní otevírá.

Vítejte v míru!

